

---

# De pastor als mystagoog

## Pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking

Johan Smit pleit voor verbetering van de communicatie tussen pastores en mensen met een verstandelijke beperking. Pastores moeten in staat zijn tot mystagogische communicatie. Niet het 'spreken over' maar 'inwijden in' het geloofsgeheim staat daarbij centraal. Een conceptueel competentiemodel kan hier een belangrijke rol in spelen.

**Johan Smit**

### Wat speelt er?

Met mijn aanstelling als pastor, in 1980, in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking, betrad ik een voor mij onbekende wereld. Ik kwam met mensen in aanraking van wie ik het bestaan niet had vermoed en met wie ik niet kon communiceren. Mijn voorafgaande ervaringen als pastor in een lokale geloofsgemeenschap en mijn uitgebreide praktisch-theologische en communicatieve vorming leken er niet toe te doen. Hoewel er enige verbetering te constateren valt, voorzien de theologische opleidingen in Nederland nog steeds niet in een passend onderwijscurriculum voor het verwerven van de competenties voor de communicatie met deze doelgroep. Het gebrek aan competentie heeft me in mijn beginperiode veel onzekerheid, on-

macht, angst en schaamte opgeleverd. Pas na een leerproces van anderhalf jaar was ik in balans en beheerste de professionele en ambtelijke competenties voor dit werkveld. Eenzelfde worsteling met de wereld van mensen met een verstandelijke beperking zag – en zie – ik ook bij anderen: bij ouders, bij beginnende collega's, bij medewerkers in andere beroepen binnen de instelling en bij lokale pastores.

Deze laatste groep krijgt om twee redenen bijzondere aandacht in het onderzoek. Ten eerste moeten lokale pastores zich maar zien te redden in hun communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Het ontbreekt hun aan de professionele kennis en vaardigheden die geestelijk verzorgers zich door de jaren heen hebben verwor-

ven. En als fulltime geestelijk verzorgers al geruime tijd nodig hebben om te leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking, hoeveel moeilijker moet it dan zijn voor generalisten die slechts incidenteel met hen te maken hebben. Overigens krijgen lokale pastores in toenemende mate hiermee te maken als gevolg van de maatschappelijke ontwikkeling in de richting van (re)-integratie. De tweede reden dat is dat lokale pastores zich niet kunnen scholen in de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking, zelfs als zij dat zouden willen. Er bestaat geen opleiding! Ze moeten zich maar redden, zonder de mogelijkheden van beginnend geestelijk verzorgers, die uit het deskundigheidsaanbod van hun instelling of uit regionale contacten met beroepsgenoten kunnen putten. Het is trouwens verheugend dat veel lokale pastores zich toch willen inzetten voor mensen met een verstandelijke beperking. Daarmee is veel gewonnen, want mensen met een verstandelijke beperking kunnen deze positieve inzet goed gebruiken bij hun (re)-integratie.

### Waar is het om te doen?

Het onderzoek is erop gericht de communicatieve competenties van pastores met mensen met een verstandelijke beperking te bevorderen. Daarbij heb ik geestelijk verzorgers voor ogen maar nadrukkelijk ook lokale pastores. Zo kunnen pastores een belangrijke bijdrage leveren aan de (re)-integratie van mensen met een verstandelijke beperking, in het bijzonder in de geloofsgemeenschap. Door te onderzoeken en vast te stellen wat de competenties zijn die pastores nodig hebben, komen er bouwstenen in beeld voor de ontwikkeling van een onderwijsleercurriculum voor pastores. Het onderzoek beoogt te komen tot een voorstel voor zo'n onderwijsleercurriculum.

Dat leidt tot de volgende vraagstelling in het onderzoek:

- Voor welke leeropgaven staan pastores als zij willen leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking?
- Deze vraag is opgesplitst in drie subvragen:
- Welke competenties moeten pastores daartoe leren?
- Langs welke weg leren zij die competenties?
- Hoe zou een onderwijsleermodel eruit zien dat is gebaseerd op deze competenties?

### In de huid kruipen

Onderzoek kan langs verschillende lijnen verlopen. Ik heb gekozen voor kwalitatief onderzoek. Kwalitatief onderzoek is een vorm van in de huid kruipen van mensen van wie je informatie wilt verkrijgen. Langs die weg kun je beschrijven en analyseren wat er in pastores omgaat als zij voor de opgave staan om te leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. Bij deze methodiek dreigt echter het gevaar van subjectiviteit. Om dat te voorkomen, kijkt de onderzoeker vanuit verschillende blikrichtingen naar zijn object van onderzoek. In dit concrete onderzoek zijn er allereerst interviews gehouden met een representatieve groep geestelijk verzorgers in instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Vervolgens is een aantal van hen geobserveerd door te participeren in hun activiteiten. Ten slotte is er een analyse gemaakt van beschikbaar video- en filmmateriaal van pastorale ontmoetingen en kerkelijke vieringen. De kwaliteit is verder gewaarborgd door aan het einde van het onderzoek de resultaten te laten evalueren door een groep experts. Een tweede toetsing is gedaan met behulp van relevante theologische en sociaalwetenschappelijke literatuur om overeenkomsten en verschillen met het uitgevoerde onderzoek te kunnen vaststellen en een verdiepingsslag te maken.

### Wat doen lokale pastores?

Het eigenlijke onderzoek is verricht onder een tiental geestelijk verzorgers in instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Maar daaraan voorafgaand heb ik een korte sondering gedaan bij drie lokale pastores, die werden bevestigd op hun ervaring met mensen met een verstandelijke beperking. Uit hun antwoorden zijn de thema's gedistilleerd voor de latere interviews met de geestelijk verzorgers. Het gaat om drie lokale pastores in de gemeente N. Daar wordt elke maand een aangepaste kerkdienst gehouden die om de beurt door verschillende kerkgenootschappen en hun pastor wordt verzorgd. Door drie lokale pastores te volgen, wordt inzichtelijk hoe pastores, in samenhang met hun kerkelijke achtergrond, te werk gaan bij het voorbereiden en uitvoeren van vieringen met mensen met een verstandelijke beperking. Twee pastores zijn geobserveerd in een kerkdienst, gevolgd door een interview. De derde is alleen geïnterviewd.

Uit het contact met de drie pastores komt naar voren dat kennis en vaardigheden er weliswaar toe doen, maar dat het nog belangrijker is een goede band te hebben met mensen met een verstandelijke beperking. Eén pastor bijvoorbeeld heeft ruime ervaring met aangepaste kerkdiensten maar vertelt dat hij ze meer uit plichtsbesef dan uit een positieve overtuiging doet. Hij zegt dat hij mensen met een verstandelijke beperking als 'kinderen' ziet en hoorders met een ernstige verstandelijke beperking noemt hij 'dit soort grommende Nederlanders'. Deze opvatting is goed merkbaar tijdens zijn kerkdienst, in een kinderachtige manier van spreken, het stellen van simpele en gesloten vragen en het uitblijven van reacties van de hoorders. Een ander punt voor deze pastor is zijn orthodox-theologische gehechtheid aan bijbeltaal en dogmatische begrippen. Dat beperkt zijn bereidheid om aan te sluiten bij het begripsvermogen van de hoorders. 'Ik doe mijn best en de Geest doet de rest', excuseert hij zich. Het pastoraat aan kerkleden met een verstandelijke beperking laat hij aan vrijwilligers over.

De tweede pastor heeft niet veel ervaring met aangepaste kerkdiensten maar hij vertelt wel veel werk te maken van pastorale ontmoetingen met mensen met een verstandelijke beperking. Hij geniet van hun *lightness of being*. Om zelf op adem te komen, gaat hij vaak bij hen op bezoek. Deze positieve overtuiging is waar te nemen in de kerkdienst. Hoewel er hier en daar wat mis gaat, weet hij de verbinding aan te gaan met zijn hoorders en een communicatieve en spirituele sfeer te scheppen. Hij presenteert de geloofsinhoud op een niveau waarbij de hoorders kunnen aansluiten.

De derde pastor is alleen geïnterviewd. Hij doet geen aangepaste kerkdiensten. Hij heeft daarvoor een reden. Hij vertelt, heel verrassend en openhartig, hoe zijn maag omdraait, elke keer als hij mensen met een ernstige verstandelijke beperking ziet. Deze fysieke reactie van afkeer is zo intens, dat hij ooit heeft besloten nooit een kerkdienst voor deze hoorders te doen. (Enkele jaren later blijkt het interview hem zo aan het denken te hebben gezet, dat hij zich toch is gaan inzetten voor deze pastoranten).

## Vier kernbegrippen

Voorafgaande aan het empirische gedeelte van het onderzoek heb ik literatuur bestudeerd om de vier kernbegrippen van het onderzoek te verhelderen: 'pastor', 'mensen met een verstandelijke beperking', 'communicatie' en 'competentie'. De vier begrippen worden hieronder uitgewerkt.

Het begrip *pastor* is van vrij recente datum, vooral beïnvloed door Amerikaanse literatuur over *pastoral care* en door de terminologie van het Tweede Vaticaans Concilie waarin het begrip 'pastor' een overkoepelende functie heeft om het werk van de priester en de pastoraal werker met elkaar te verbinden. Het begrip heeft een dubbele klank. Het is zowel een beeld voor de nabijheid en de empathie van de pastor als voor de afstand en zijn herderlijk gezag.

Als het om het begrip *verstandelijke beperking* gaat, is de definitie van de AAIDD<sup>1</sup> leidend in het wetenschappelijke discours. De definitie brengt de verschillende terreinen van ondersteuning in beeld en vormt de basis voor modellen om de aard en de mate van de ondersteuningsbehoefte van individuele mensen met een verstandelijke beperking te kunnen diagnosticeren. Jet Isarin heeft in haar proefschrift<sup>2</sup> gewezen op de waarde en noodzaak van dergelijke diagnoses. Als het 'wat' van de beperking kan worden vastgesteld, komen er (financiële) bronnen vrij voor de ondersteuning van de beperking. Als tekortkoming van het ondersteuningsmodel noemt ze echter dat het 'wie' van de mens met een beperking buiten beeld raakt: diens uniciteit raakt ondergesneeuwd onder de massiviteit van de professionele ondersteuning. Een verklaring daarvoor is dat professionele onderzoeksmethoden en -modellen denken in 'ik-het' relaties, waarbij de persoonlijke relatie tot mensen met een verstandelijke beperking uit beeld verdwijnt. Het is juist die persoonlijke relatie die het proprium van het pastorale optreden vormt. Daarom spreken pastores, in navolging van Buber, liever van het nastreven van een 'ik-jij' relatie, waarbij het gaat om het leren kennen van de uniciteit van de pastorant, diens identiteit en spiritualiteit. Pastores zijn meer op het 'wie' van de pastorant gericht dan op het 'wat' van zijn beperking. Deze andere manier van kijken brengt mee dat pastores slechts ten dele geïnteresseerd zijn in

de aard en mate van een verstandelijke beperking, namelijk alleen voor zover de beperking om specifieke communicatievormen vraagt.

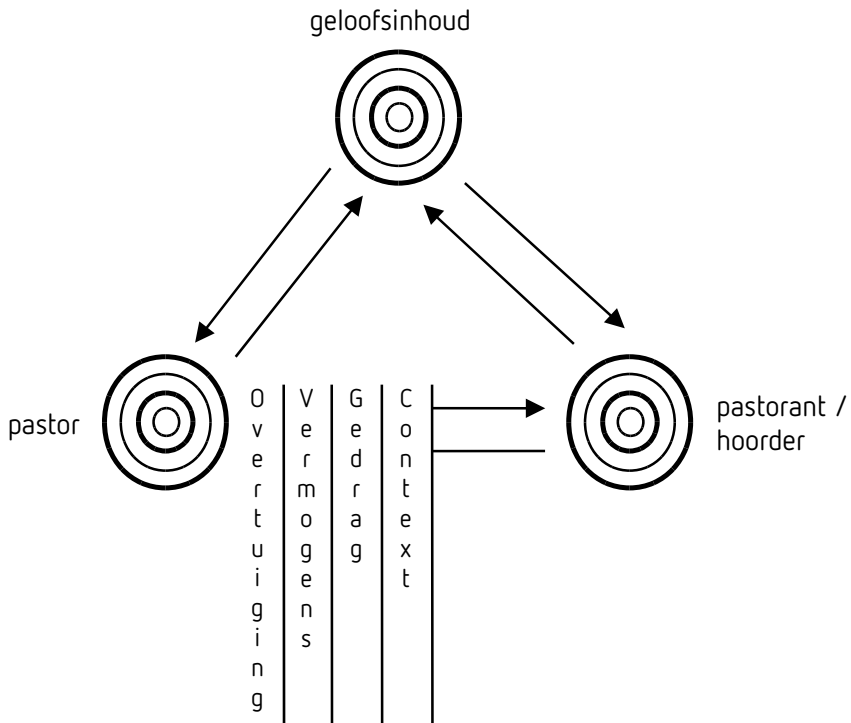
## Pastores moeten leren de verstoring van de innerlijke ruimte op te heffen

Daarmee komt het derde begrip in beeld: *communicatie*. In de theologische literatuur is 'communicatie' weliswaar een centrale notie maar het probleem is dat het begrip eenzijdig wordt gebruikt als het inhoudelijk, in gesproken taal, overdragen van boodschappen en berichten. De bestaande hermeneutische modellen, doorgaans weergegeven als een driehoek tussen geloofsinhoud, pastor en pastorant, houden te weinig rekening met het betrekkningsniveau van de communicatie. Als er op betrekkningsniveau stoorzenders zijn, dan komt er geen adequate inhoudelijke communicatie tot stand. En dat is precies wat zich afspeelt in de communicatie tussen onervaren pastores en hoorders met een verstandelijke beperking. De hoorders werken door hun onvermogen om gesproken taal te begrijpen verstorend op de innerlijke ruimte van de pastor en de angst en onmacht van de pastor belemmeren hem in een adequate afstemming op de hoorders. Watzlawick c.s.<sup>3</sup> noemen het betrekkningsniveau van de communicatie ook wel 'metacommunicatie' of het 'bevelaspect'. Daarbij gaat het om de vraag hoe een pastor de relatie met hoorders met een verstandelijke beperking voor zichzelf definieert: of hij hen ziet als gelijkwaardig of minderwaardig, als volwassenen of als kinderen, als mensen met een talent of als mensen met tekorten. Deze (vaak onbewuste) overtuiging klinkt door in de communicatie en werkt, bij een ambivalente of negatieve overtuiging, verstorend op de inhoud. Deze verstorende overtuiging communiceert een pastor vooral in 'analoge communicatie': in lichaamstaal, stembuigingen, manier van kijken.

Het vierde bestudeerde begrip is *competentie*. Daarbij gaat het om 'het geheel van wat pastores moeten weten, kunnen en wie zij moeten zijn om de geloofsinhoud te kunnen delen met mensen met een verstandelijke beperking'. In de literatuur

komt naar voren dat 'wat een pastor moet weten' redelijk toegankelijk is voor onderzoek. 'Wat een pastor moet kunnen' is vaak al moeilijker te formuleren voor respondenten omdat 'kunnen' een appèl doet op een vorm van deskundigheid die zich niet altijd makkelijk laat verwoorden. Nog moeilijker te onderzoeken en verwoorden is het 'wie een pastor moet zijn'. Deze 'personale competentie' is vaak impliciet en diep in de persoon verankerd en alleen via een proces van reconstructie toegankelijk en onder woorden te brengen.

Op basis van het literatuuronderzoek heb ik een model ontworpen dat de basis vormt voor het empirische en analytische deel van het onderzoek. Het model sluit aan bij het klassieke hermeneutische model dat bijvoorbeeld Dingemans<sup>4</sup> voor de preek gebruikt en Ganzevoort en Visser<sup>5</sup> voor de pastorale ontmoeting. Het model bestaat uit drie polen die op elkaar betrokken zijn in de communicatie: de pool van de pastor, de pool van de pastorant en de pool van de geloofsinhoud. Dit model (zie hieronder) heb ik allereerst verijnd door tussen de drie polen een tussenruimte te veronderstellen die moet worden overbrugd wil er communicatie tot stand komen. In het model is alleen de as pastor-pastorant (gedeeltelijk) uitgewerkt. Op deze as gaat het vooral om de communicatieve competenties. Te zien is dat bij de overbrugging van de tussenruimte allereerst 'overtuiging' een rol speelt, dan 'vermogens' (het geheel van kennis en vaardigheden), en ten slotte 'gedrag in een bepaalde context'. In het onderzoek zijn twee contexten bestudeerd: de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering. In het model is voor de overzichtelijkheid slechts één stuk van de tussenruimte ingevuld. In werkelijkheid speelt op de as pastor-pastorant ook hoe de pastorant de tussenruimte invult: welke overtuiging hij heeft jegens de pastor en over welke communicatieve vermogens hij beschikt. Op de as pastor-geloofsinhoud gaat het om de pastoraal-theologische competenties van de pastor, die vooral in de theologische voorbereiding op activiteiten worden aangesproken, maar die uiteindelijk ook doorwerken in de context van de pastorale communicatie. Ook op deze as spelen 'overtuiging' en 'vermogens' een rol. 'Overtuiging' heeft betrekking op de wijze waarop volgens de pastor de geloofsinhoud ter sprake moet komen en 'vermogens' duidt op



figuur 1: Een conceptueel competentiemodel

de competenties die de pastor nodig heeft bij de voorbereiding op activiteiten. De pool pastorant-geloofsinhoud komt in het onderzoek slechts zijdelings ter sprake.

Als volgende stap heb ik een gelaagdheid aangebracht in de polen zelf, daarbij de vier lagen aanhoudend die Hartmann voor de innerlijke ruimte beschrijft. Deze zijn in *Tot de kern komen*<sup>6</sup> nader uitgewerkt. Gevisualiseerd levert dat een cirkel met vier binnencirkels op, van buiten naar binnen de lagen van de feiten, de gevoelens, de identiteit en de spiritualiteit. Ze geven samen de innerlijke ruimte weer, het geheel van wie de pastor 'is'. Met dit model wordt het mogelijk te onderzoeken wat er gebeurt als pastores vanuit hun innerlijke ruimte de oversteek maken en contact zoeken met de innerlijke ruimte van pastoranten. Ook wordt het mogelijk te onderzoeken hoe pastores de geloofsinhoud hanteren in de communicatie. Uiteindelijk zijn de competenties ingedeeld in drie competentieniveaus, in aansluiting bij Van de Spijker.<sup>7</sup>

Het eerste niveau is dat van de *personale competentie*, d.i. de competentie van de pastor om de eigen innerlijke ruimte te benutten als instrument voor de communicatie. Op dit niveau staat de vraag centraal wat er gebeurt in de innerlijke ruimte van de pastor als hij voor de opgave staat om te leren communiceren met pastoranten en hoorders met een verstandelijke beperking.

Het tweede niveau is dat van de *communicatieve competenties*, d.i. de competentie om de communicatie in de tussenruimte tussen pastor en pastorant vorm te geven. Hier speelt wat het van de overtuiging van de pastor vergt en van diens vermogens als hij leert communiceren met mensen met een verstandelijke beperking.

Het derde niveau is dat van de *pastoraaltheologische competenties*, d.i. de competentie om (in de voorbereidingsfase) de geloofsinhoud te kunnen vertalen tot op het begripsniveau van pastoranten met een verstandelijke beperking. Op dit niveau is de vraag hoe de pastoraaltheologische overtuiging

van de pastor doorwerkt als hij zich hermeneutisch, exegetisch, homiletisch en pastoraal voorbereidt op de kerkelijke viering en de pastorale ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking.

## Ervaring telt!

### Personale competentie

Uit de onderzoeksresultaten blijkt een groot verschil tussen enerzijds geestelijk verzorgers die al eerder, bijvoorbeeld bij een broer of zus of eigen kind, hebben leren omgaan met een verstandelijke beperking, en anderzijds degenen die dat nog moeten leren *on the job*. De eerste groep pakt het werk gemakkelijk op maar de laatste groep krijgt met intensieve leeropgaven te maken, op ambtelijk en professioneel niveau maar vooral op persoonlijk niveau. Op ambtelijk en professioneel niveau kijken onervaren pastores de kunst aanvankelijk nogal eens af van een ervaren collega. Ze imiteren het gedrag van die collega maar dat leidt nog niet meteen tot een voor deze pastores bevredigende taakuitoefening. Ze houden last van onzekerheid en onmacht en voelen de angst en de schaamte om door de mand te vallen en als persoon ongeschikt te zijn voor deze functie. Bij het leren van de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking gaat het blijkbaar om meer dan alleen het leren van een ambacht. Pastores moeten ook leren de verstoring van de innerlijke ruimte op te heffen. Daarvoor is transformatie van de vier lagen van hun innerlijke ruimte nodig. Transformatie houdt op de laag van de feiten in dat voorin genomen waarnemingen worden omgevormd tot wat Firet ooit 'zakelijkheid' noemde, een allocentrische, niet-vooringenomen waarneming van de pastorant.<sup>8</sup> Verstoorde gevoelens van onzekerheid en onmacht worden getransformeerd tot congruentie en empathie. Angst en schaamte worden op de laag van de identiteit omgevormd tot authenticiteit en uniciteit. De door liefdadigheid gekleurde spiritualiteit wordt omgevormd tot wederkerige verbondenheid en tot ethische betrokkenheid.

Ervaren pastores hebben de transformatie van hun innerlijke ruimte al doorgemaakt in 'leren vooraf'. Bij nadere beschouwing wijkt dat leerproces echter nauwelijks af van het leerproces van de pastores die al werkend moeten komen tot

transformatie. Beide transformatieprocessen worden gekenmerkt door een aanvankelijke moeite of soms zelf afkeer van een broer, tante, kind of pastorant met een verstandelijke beperking. Maar de moeite wordt verzacht door de tijd en op den duur treedt gewenning op aan het anders-zijn van de ander. Gewenning hangt samen met 'volhouden' of 'volharding'. Zoals onervaren geestelijk verzorgers in hun werk volhouden 'omdat het nu eenmaal je werk is', zo hebben ervaren geestelijk verzorgers vroeger volgehouden 'omdat het nu eenmaal een familielid is'. Na de fase van de gewenning volgt een periode waarin de eerste tekenen van een 'ik-jij'-relatie zichtbaar worden. De beperking slorpt niet meer alle aandacht op maar er wordt letterlijk uitgeprobeerd wat er gebeurt in de relatie als je nu eens dit gedrag en dan weer dat gedrag vertoont. Op een speelse manier wordt uitgetest wie de ander is en hoe de ander reageert. Zo leer je jezelf als een 'ik' verhouden tot de ander die steeds meer 'jij' wordt. Er begint weer een nieuwe fase in het voelen van verantwoordelijkheid voor die ander, enerzijds met het ervaren van de macht die je feitelijk over de ander hebt, anderzijds met het afzien van die macht in dienstbaarheid. In de relatie wordt zo steeds meer de uniciteit van beide personen zichtbaar. De laatste fase van de transformatie is de omvorming van de 'spiritualiteit': van liefdadigheid naar het ervaren van een innige verbondenheid met de ander, de ander als een geschenk uit de hemel zien die je eigen leven verdiept en verrijkt en voor wie je voortaan wilt klaarstaan. Alle geestelijk verzorgers in het onderzoek ervaren deze spiritualiteit en ethische verantwoordelijkheid in relatie tot hun pastoranten.

Het *leerproces* om tot personale competentie te komen, wordt getypeerd door trouwe en gedurige participatie aan het leven van mensen met een verstandelijke beperking. Het onderzoek laat zien dat hier een spiritueel motief achter schuilt. Het is een zaak van religieuze volharding. Ondanks de verstoring van hun innerlijke ruimte zetten onervaren pastores door vanuit een diep in hun ziel verankerde overtuiging dat mensen met een verstandelijke beperking voor God waardevol zijn. Ze zijn letterlijk de moeite waard. De literatuurstudie na afloop van het empirische gedeelte van het onderzoek leverde de begrippen 'commu-

nio' en 'compassie' op als kernbegrippen van religieuze verbondenheid. *Communio* is het samen koffiedrinken, samen eten, samen optrekken, samen het leven beleven met hoogte- en dieptepunten. Dat schept ruimte voor 'passie' voor elkaar en voor 'compassie' als verbondenheid door dik en dun en als samen verbonden zijn vanuit het geloofsgeheim.

Uit deze leerweg van pastores kan worden geconcludeerd dat het voor het leerproces van pastores in het algemeen van belang is om met tenminste één persoon met een verstandelijke beperking een langduriger relatie aan te gaan. Alleen langs die weg kan de transformatie van de innerlijke ruimte op gang komen en worden volbracht. Een aantal onervaren pastores heeft deze leerweg alleen moeten afleggen, zonder begeleiding van een leermeester of supervisor. Anderen hebben wel werkbegeleiding en supervisie gehad. Uit het verhaal van de laatste groep kan worden opgemaakt dat een gekwalificeerd supervisieaanbod de leerweg minder eenzaam maakt en het leerproces helpt versnellen en verdiepen. De ideale leerweg is dan ook een regelmatige afwisseling tussen *communio* als onderdompeling in de praktijk en supervisie als reflectie op de eigen persoon van de pastor.

#### Communicatieve competenties

Bij de communicatieve competenties gaat het om het geheel van overtuigingen, kennis, vaardigheden en gedragingen die het de pastor mogelijk maken adequaat en op de pastorant afgestemd te kunnen communiceren. Feitelijk gaat het om een competente invulling van de tussenruimte tussen pastor en pastorant, waarbij het onderzoek focust op twee contexten: die van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering.

Het onderzoek bevestigt wat al in het vooronderzoek duidelijk werd, namelijk dat de overtuiging van de pastor een essentiële rol speelt in de communicatie. Een ambivalente of negatieve overtuiging veroorzaakt ruis en belemmert de communicatie, een positieve overtuiging jegens pastoranten bevordert de communicatie. Een positieve overtuiging hangt samen met en is de resultante van de transformatie van de innerlijke ruimte van de pastor. Een pastor die zich verbonden weet met en ethische verantwoordelijkheid

ervaart voor pastoranten, verwerft daarmee een positieve overtuiging. Met die positieve overtuiging, die vooral op betrekkingniveau de relatie stuurt, betreedt de pastor de tussenruimte. Deze overtuiging constitueert een pastorale relatie van gelijkwaardigheid en wederkerigheid. De kracht van de boodschap die de pastor daarmee aan de pastorant uitzendt, is: 'Je mag er zijn', 'ook voor God'.

Een positieve overtuiging alleen is niet genoeg. Pastores hebben ook specifieke kennis en vaardigheden nodig om te communiceren. De opvallende uitkomst van het onderzoek is dat geestelijk verzorgers moeite hebben met het verwoorden van hun kennis en vaardigheden. Dat komt enerzijds doordat een meerderheid van de geestelijk verzorgers 'doener' is en weinig (wetenschappelijke) studie maakt van het werk. Anderzijds komt het door een kenmerk van het werk zelf: het handelen van geestelijk verzorgers is ambachtelijk en een ambacht laat zich doorgaans beter 'uitleggen' in voordoen en nadoen dan in conceptualisering. In de literatuur is dit een bekend gegeven. Ambachtelijke kennis bevat *tacit knowledge*, stilzwijgende kennis die je het beste leert in een meester-leerling-gezelrelatie. Dat blijkt bij geestelijk verzorgers te kloppen: de specifieke werkvormen die zij gebruiken, hebben ze meestal afgekeken van ervaren collega's. Dat geestelijk verzorgers weinig studeren zou als zorgelijk getypeerd kunnen worden maar gaat ook terug op het conceptuele karakter van de kennis die aan de universiteit is opgedaan, die onvoldoende aansluit bij de handelingswerkelijkheid van geestelijk verzorgers.

Twee kennisbronnen springen er volgens de respondenten uit: het vermogen tot totale communicatie en kennis van de theorie van de ervaringsordening. Totale communicatie is het benutten van alle zintuigen om een boodschap over te brengen. Van verbaal ingestelde theologen vraagt dat om gewenning. De theorie van de ervaringsordening geeft inzicht in de waarde van de religieuze traditie en liturgische vormen. Ze ordenen ervaringen van pastoranten op een veilige, betrouwbare, voorspelbare en ruimte biedende manier. In het onderzoek is met name gekeken naar de communicatieve competenties in de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering. Wat de *pasto-*

rale ontmoeting betreft: beginnende geestelijk verzorgers maken veel werk van wat Baart *exposure* heeft genoemd<sup>9</sup>. Ze begeven zich op allerlei manieren in de leefwereld van pastoranten om kennis te maken met individuele pastoranten en een positieve relatie met hen op te bouwen. Dat levert onervaren pastores stress op in de vorm van onzekerheid, onmacht, angst en schaamte. Dat verandert door gewenning en transformatie van de innerlijke ruimte van de pastor en er ontstaat een persoonlijke band met pastoranten. Zo wordt er een 'pastoraal vloertje' gelegd voor het geval er inhoudelijk pastorale ondersteuning nodig is.

Het aantal individuele ontmoetingen neemt later af, onder andere, zoals door de expertgroep werd aangegeven, omdat de moderne bekostigings-systematiek de ruimte voor individuele ontmoetingen bemoeilijkt. Een

opvallende uitkomst van het onderzoek is dat pastores regelmatig worden ingeschakeld als andere (agogische en psychologische) ondersteuning niet helpt. Een specifieke deskundigheid van geestelijk verzorgers blijkt te zijn dat zij niet vanuit het 'wat' van de beperking naar 'cliënten' kijken maar naar hun 'wie'. Door het schouwen van de uniciteit van pastoranten en door het delen in hun spiritualiteit, brengen geestelijk verzorgers de eigen talenten van pastoranten naar boven en maken zij hen vitaal. Geestelijk verzorgers zijn daarbij experts in het volvoeren van rituelen. Deze ritualisering is pregnant zichtbaar in de kleine groepsviering. Daarbinnen wordt, in plaats van woorden, gebruik gemaakt van de werking van de religieuze ruimte, de sfeer van de rituelen, muziek en symbolen, herhaling en persoonlijke aandacht, wierook en gebroken brood die de zintuigen aanspreken.

De *kerkelijke vieringen* wijken wat betreft de orde van dienst nauwelijks af van gebruikelijke kerkdiensten. Toch is er een aanzienlijk verschil. Dat verschil wordt door de respondenten getypeerd als 'dialogo'. De voorganger staat dicht bij of tussen de hoorders en houdt geen monoloog maar is voortdurend in gesprek met de hoorders. Deze werkwijze hangt enerzijds samen met de domi-

nantie van de lichamelijke ervaringsordering van de hoorders, die om nabijheid van de voorganger vraagt, en anderzijds met hun gebrekkige concentratievermogen, dat om een intensieve vorm van aanspreken vraagt, zoals in een dialoog. Daarnaast valt er veel te beleven in de vieringen. Het resultaat is een kerkdienst waarin niet zozeer een hermeneutische uitleg van teksten centraal staat maar een mystagogische inwijding in het geloofsgeheim. Geestelijk verzorgers in het werkveld van de verstandelijk gehandicaptenzorg zijn gespecialiseerd in het beleven van het geloof in plaats van erover te praten. Zij benutten de ruimte, geuren

en kleuren van het kerkgebouw en de liturgie om dat te bevorderen. Ook de preek is op beleven gericht en heeft een dialogische vorm. Trapman sprak daarbij ooit liever van een 'vertelgesprek'. Dat komt overeen met de typering van

één van de respondenten, die de preek beschrijft als een busreis met tussenstops. Er zijn vertelgedeeltes, dan rijdt de bus, en dialogische gedeeltes, dat zijn de tussenstops waarbij iedereen uitstapt en met elkaar in gesprek gaat over wat er te zien en te beleven valt. Dat gaat zo door tot de bus zijn eindbestemming heeft bereikt. Meestal heeft de voorganger tijdens zijn voorbereiding de reis uitgestippeld als de rode draad van het bijbelverhaal, maar soms kan de preek in het gespreksgedeelte ook van richting veranderen en op een ander punt uitkomen.

Dat 'ergens uitkomen' in de preek intrigeert. Voorgangers streven naar een moment van wat in de literatuur *disclosure* wordt genoemd, wanneer het verhaal zijn gelovige inhoud prijs geeft en voorganger en hoorders samen het geloofsgeheim beleven. Maar hoe wordt de *disclosure* tot stand gebracht? Het onderzoek laat zien dat de pastores in de preek een proces op gang brengen dat voorgangers en hoorders stap voor stap bij de kern van de geloofsinhoud brengt. Een verhaal dat uit een reeks letters en woorden bestaat wordt een verhaal dat gevoelens oproept, dat je aanspreekt op wie je bent en dat je uiteindelijk verbindt met wie en wat groter is dan jezelf. Zo worden de vier lagen van de innerlijke ruimte van de hoorders, de

## Deze geestelijk verzorgers zijn gespecialiseerd in het beleven van het geloof in plaats van erover te praten



pastor en het bijbelverhaal aangesproken. Het is vooral een proces op het betrekkningsniveau van de communicatie. Dit verklaart dat er op inhoudsniveau van de preek van alles ‘verkeerd’ kan gaan zonder dat het proces van verdieping wordt verstoord. Wat er gebeurt is dat de spanning tussen verhaal, voorganger en hoorder stapsgewijs wordt opgevoerd. Daartoe helpen alle reacties van de hoorders, de ‘verkeerde’ net zo goed als de goede. Een verkeerd antwoord wordt omgebogen in een vergroting van de spanning: ‘Nee, dit niet, maar wat wel?’ Dat lijkt op manipulatie maar is het niet. Op beeldopnames is te zien dat de hoorders die een ‘verkeerd’ antwoord geven, zich desondanks verkneukelend in de handen wrijven. Ook al wijst de voorganger hun inhoudelijke inbreng terug, tegelijk prijst hij hen om hun inbreng en bevestigt hij hen in hun uniciteit. Dat gebeurt op betrekkningsniveau: in een waarderende blik, met een liefdevolle stem. Zo komen voorganger en hoorders steeds meer op stoom, om het oneerbiedig te zeggen. De stroom richting de kern en de *disclosure* wordt steeds breder en sterker en uiteindelijk komen voorganger en hoorders uit op de laag van de spiritualiteit en beleven zij heil, troost, uitdaging, vitaliteit en Gods presentie. Groener noemt dit ‘mystagogie’ omdat de ritualiserende wijze waarop dit type vieringen wordt vormgegeven, inwijdt in het geloofsgeheim.<sup>10</sup> De ‘tweede taal’ van de rituelen en symbolen sluit direct aan bij de ‘eerste taal’, de lichaamstaal waarin mensen hun primaire levenservaringen opdoen. De stap naar de hermeneutiek, de derde taal, die op uitleg en begrijpen gericht is, kunnen mensen met een verstandelijke beperking meestal niet maken.

#### Pastoraaltheologische competentie

Tot slot nog enkele opmerkingen over de as pastor-geloofsinhoud. Ook hier speelt de overtuiging van de pastor een belangrijke rol. Daarbij gaat het om de opvatting in hoeverre bijbeltal en dogmatiek mogen worden vertaald naar het begripsniveau van de pastoranten en hoorders. Daarover wordt verschillend gedacht, ook in kringen van geestelijk verzorgers. Protestantse geestelijk verzorgers hechten aan het gebruik van de Bijbel in de relatie tot pastoranten en hoorders. Orthodox-protestantse pastores zijn daarbij minder geneigd tot aanpassing van de tale Kanaans aan het bevat-

tingsvermogen van de hoorders. Onder rooms-katholieke pastores is er meer variatie: zowel collega’s die bijbelverhalen belangrijk vinden, al of niet vereenvoudigd en toegesneden op het begripsvermogen van de hoorders, als collega’s die uitwijken naar levensbeschouwelijke verhalen uit de kinderwereld omdat ze bijbelverhalen te moeilijk vinden.

Op deze as gaat het ook om specifieke theologische kennis en vaardigheden. Pastores hebben specifieke exegetische en homiletische competentie nodig om de bijbelverhalen te leren lezen, begrijpen en ‘uitleggen’ in totale communicatie en een mystagogische benadering.

#### Epiloog

De expertgroep die de resultaten van het onderzoek heeft getoetst, stelt dat elke theoloog en pastor over de in het onderzoek beschreven competenties zou moeten beschikken. Dat zou voor hen een verrijking betekenen als persoon, maar ook als professional. Zoals een van de experts opmerkt: ‘Je wordt er een betere pastor van. Dat zou je elke pastor toewensen.’

In de opmerkingen van de experts klinkt door dat zij bij mensen met een verstandelijke beperking de competenties voor een verdiepte vorm van pastorale communicatie hebben geleerd waaraan het hun in hun theologische opleiding heeft ontbroken (en nog ontbreekt!). Deze vorm van communicatie heb ik in dit artikel ‘mystagogische communicatie’ genoemd, waarbij het ‘spreken over’ het geloofsgeheim naar de achtergrond gaat en het ‘inwijden en delen in’ het geloofsgeheim naar de voorgrond komt. Preken wordt dan ‘mystagogisch preken’ en pastoraat wordt ‘mystagogisch pastoraat’, waarbij het geloofsgeheim in rituelen en symbolen present wordt gesteld. Dat deze aanpak ook ‘gewone mensen’ aanspreekt, weet ik uit ervaring. Als ik lokale kerkdiensten leid en preek in totale communicatie, tussen de hoorders, in dialoog, dan leid ik uit de reacties af dat veel meer mensen dan alleen hoorders met een verstandelijke beperking de mystagogische preek op prijs stellen. Vaak echter is die mystagogische aanpak nog geheel onbekend. Geestelijk verzorgers in het werkveld voor mensen met een verstandelijke beperking zouden daarin een taak kunnen vervul-

len en veel meer in de openbaarheid moeten treden met hun deskundigheid. Die deskundigheid wordt node gemist in het discours over kerk en theologie.

Dr. Johan Smit (1951) was o.a. geestelijk verzorger in Eemeroord (nu Sherpa) in Baarn en beleidsmedewerker Zingeving, Identiteit en Ethiek bij Philadelphia Zorg. Hij is als buitensupervisor verbonden aan het Seminarium van de Protestantse Theologische Universiteit. Email: jhsmitheteren@hetnet.nl

## Noten

- 1 The American Association on Intellectual and Developmental Disabilities, [www.aaidd.org](http://www.aaidd.org).
- 2 Isarin, J. (2001). *De eigen ander. Moeders, deskundigen en gehandicapte kinderen. Filosofie van een ervaring*. Damon, Budel.
- 3 P. Watzlawick, J. Helmick Beavin, D. Jackson (1970). *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- 4 G.D.J. Dingemans (1991). *Als hoorder onder de hoorders*. Kok, Kampen.
- 5 R. Ganzevoort, J. Visser (2007). *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*. Meinema, Zoetermeer.
- 6 J. Smit (2006). *Tot de kern komen. De kunst van het pastorale gesprek*. Kok, Kampen.
- 7 A.M.J.M. van de Spijker (1984). *Pastorale competentie. Mogelijkheden en moeilijkheden van het pastor-zijn*. Poimen, Heerlen.
- 8 J. Firet (1974). *Het agogisch moment in het pastorale optreden*. Kampen, Kok.
- 9 A. Baart (2001). *Een theorie van de presentie*. LEMMA, Utrecht.
- 10 G. Groener (2003). *Ingewijd en toegewijd. Profiel en vorming van de parochiepastor*. Meinema, Zoetermeer.